

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”, CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE STUDII EUROPENE**

TEZĂ DE DOCTORAT

Rituri funebre în Podgoria Aradului

REZUMAT

Coordonator științific:

Prof. Univ. Dr. ION CUCEU

Doctorand:

CORINA VIORICA ȘERAN

Cluj-Napoca

2011

CUPRINS

INTRODUCERE	5
CAPITOLUL 1. MANIFESTĂRILE RITUALE – ACTE ORDONATOARE ALE EXISTENȚEI	
1.1. Considerații mitologice generale privind comunicarea rituală	19
1.1.1. Comunicarea rituală și aspirația spre armonia universală	19
1.1.2. Manifestarea rituală – expresie a dorinței de comunicare	20
1.1.3. Limbajul ritual modern: între simbolic și secularizant.....	22
1.2. Funcțiile manifestărilor rituale	26
1.2.1. Hermeneutica mitului. Forme culturale modelatoare ale comportamentului uman..	26
1.2.2. Ponderea elementului cultural în exercitarea manifestărilor rituale	28
1.3. Sărbătoarea și obiceiurile – aspecte generale	31
1.3.1. Sărbătoarea – între natură și cultură	31
1.3.2. Obiceiurile – modalități de actualizare a tiparului socio-cultural	35
1.4. <i>Marea Trecere</i> : repere etnologice privind ceremonialul funebru din Podgoria Aradului.....	40
CAPITOLUL 2. RITURILE DE SEPARAȚIE	
Preliminarii	44
2.1. Recuzita și decodarea predicțiilor funeste.....	45
2.1.1. Previziuni ale evenimentului tragic	45
2.1.2. Repertoriul oniric funerar.....	50
2.2. Practici rituale de facilitare a „trecerii”.....	59
2.3. Pregătirea „călătorului” pentru „Marele drum”	66
2.4. Priveghiul – o dominantă esențială a ceremonialului funebru	81
2.4.1. Considerații asupra recuzitei și practicilor ritual-ceremoniale circumscrise priveghiului.....	81
2.4.2. Ludicul specific priveghiului	90
2.4.3. Specia elegiacă a bocetului în mentalul popular arădean	94
2.4.4. Rațiunile actului privegherii	104
2.4.5. Semnificațiile ritului vegherii funebre	108

CAPITOLUL 3. RITURILE DE TRECERE

Preliminarii	109
3.1. Premisele tradiționale corelate „trecerii” în podgoria arădeană	114
3.1.1. Acțiunile pregătitoare ale momentelor rituale circumscrise zilei înmormântării ...	114
3.1.2. Performarea bocetelor – practică rituală destinată trecerii și integrării „dalbului de pribeag” în circuitul strămoșilor	117
3.1.3. Analiza unor bocete performate cu prilejul funeraliilor	118
3.2. Fazele determinante ale procesiunii religioase	132
3.2.1. Deschiderea procesiunii în curtea familiei îndoliate	132
3.2.2. Drumul cortegiului funerar spre cimitir	137
3.2.3. Acțiunile premergătoare și ulterioare înhumării	147
3.2.4. Înhumarea – condiție indispensabilă „renașterii” celui dispărut ...	151
3.3. Rituri performate în condiții speciale	153
3.3.1. Sinucigașii	153
3.3.2. Tinerii nenunțiți	154

CAPITOLUL 4. RITURILE DE AGREGARE

Preliminarii	163
4.1. Practicile de doliu în Podgoria Aradului	164
4.2. Strigoii	174
4.2.1. Terminologie mitologică specifică problematicii strigoiiului	174
4.2.2. Cauzele strigoizării	179
4.2.3. Procesul metamorfozei în viziunea podgorenilor arădeni	181
4.2.4. Rituri anticipative și rituri exorcizante în vederea purificării post-mortem	183
4.2.5. Relatări despre strigoi în podgoria arădeană	191
4.3. Praznicele mortuare	203
4.3.1. Instituția pomenii	203
4.3.2. Modalități de consacrare a ofrandelor	206
4.3.3. Tipuri de pomeni. Funcționalitatea pomenilor în economia obiceiurilor funebre ..	208
4.3.4. Finalitatea pomenilor	220
4.4. Cultul morților	222
4.5. Configurația lumii de Dincolo	232

4.5.1. Valoarea omului - considerații antropologice	232
4.5.2. Adăpostul postum al sufletului	232
4.5.3. Bocetele – o modalitate de comunicare între lumea de Aici și lumea de Dincolo .	234
4.5.4. Mitul „Marelui Drum”. Scenariul inițiativ al defunctului	235
CONCLUZII	243
BIBLIOGRAFIE	256
GLOSAR	274
ANEXA 1. Listă informatori	281
ANEXA 2. Colecție de bocete	285
ANEXA 3. Relatări despre strigoi	307
ANEXE IMAGINI.....	312

CUVINTE-CHEIE: ceremonial funebru, rit, mit, separație, trecere, agregare, priveghi, doliu, bocet, procesiune religioasă, înhumare, praznice mortuare, strigoi, destrigoizare, postexistență, strămoș.

REZUMAT

Percepția umană obișnuită atribuie morții o reprezentare negativă, identificând-o cu sfârșitul existenței ori cu alunecarea tragică în neant. Societatea secularizantă a mileniului III nu își poate depăși angoasele față de acest subiect, deoarece a pierdut contactul cu „lumea de Dincolo” și absolutizează valorile „lumii de Aici”, într-o încercare disperată de a se uita pe sine și principiile care îi sunt temelie. Omul aparținând secolului nostru este un naufragiat fragil pe tărâmul propriei neputințe de a cunoaște.

În acest context, abordarea temei morții într-o lucrare de doctorat este dificilă și, aparent nefirească, având în vedere că majoritatea indivizilor resimt, mult mai proeminent, tentația expunerii aspectelor „luminoase” ale existenței, nașterea și căsătoria. Contrar prejudecăților, moartea, departe de a fi un punct terminus, ni se dezvăluie drept *Marea Trecere* în Lumină, eveniment esențial în „călătoria” pământeană a omului. Moartea este percepută ca un prag, ca o răscruce la care ființa umană își leapădă partea trecătoare, pregătindu-se, astfel, pentru *Adevărata Viață*.

Intenția cercetării efectuate nu a fost de a descoperi sau de a reactualiza substratul de credințe și reprezentări mitice legate de trecere, ci de a nuanța funcționalitatea acestor acte de ritual și de ceremonial, care nu sunt altceva decât parte a unui complex sistem al vieții spirituale specifice omului tradițional.

Obiectul investigației noastre îl constituie radiografierea riturilor funebre circumscrise podgoriei arădene. Încercarea de a reconstitui practici cultice dispartate și fragmentare, de a compatibiliza credințe, uneori eterogene, și de a construi o imagine unitară a obiceiurilor de înmormântare vizează cu precădere reliefaarea structurii de adâncime a acestora, care, ulterior, ar putea conduce la revelaarea unor noi dimensiuni spirituale ale comunităților tradiționale arădene.

Poporul român, în general, valorifică superior moartea, fiind convins că ea nu este decât un moment de trecere într-o altă *viață*. La fel cred și locuitorii Podgoriei Aradului, atunci când pregătesc trupul și sufletul pentru „Marea Călătorie” prin „vămile văzduhului”,

punându-i mortului merindea necesară și organizând pomeni, parastase, spre odihna celui plecat.

Lucrarea demonstrează conservarea unor credințe și a unor practici străvechi, (re)descoperite de noi în perimetrul podgoriei arădene. Părțile cele mai însemnate ale sistemului de credințe funerare românești fac referire la „nemurirea sufletului”, în virtutea căreia rugăciunile și pomenile pot schimba soarta omului; respectul acordat mortului prin doliu; afirmarea calității de creștin prin crucea așezată la mormânt etc. Ele se regăsesc și în Podgoria Aradului, cu note originale, cu schimbări mai mult sau mai puțin importante, dar care comunică unitatea sufletului nostru național.

Manifestările rituale, ce însoțesc, în genere, principalele evenimente din viața omului: nașterea, nunta, înmormântarea, au fost fixate în literatura de specialitate prin sintagma *riturilor de trecere*. Orice translație de la o veche formă de viață la un nou statut uman implică trei etape esențiale: despărțirea de vechea stare, trecerea propriu-zisă și integrarea în noua formă de existență. Individul din faza traversării – fiind izolat în raport cu restul colectivității – își pierde pentru un timp echilibrul de care dispunea în cunoscuta stare de viață, iar comunitatea tradițional-folclorică își asumă sarcina ca, prin cele mai variate acte ceremonial-rituale, să-i ajute separarea de vechea și agregarea în noua existență.

Dintre cele trei evenimente mai importante din viața omului, spectacolul funebru este cel mai conservativ obicei și cel care a dat dimensiune investigației întreprinse în prezenta lucrare de cercetare. În mediul tradițional-folcloric arădean, toate ceremonialurile se desfășoară după norme comportamentale precis stabilite, își au conținutul, structura și forma bine organizate de tradiția respectată și transmisă cu strictețe de la o generație la alta. Toate riturile, gesturile, obiceiurile, precum și creațiile populare, cu valoare de rit verbal, din recuzita operațională a Marii Treceeri, își dovedesc adevărata semnificație, în măsura în care se raportează la o realitate transcendentă. În acest context, ele își manifestă eficient funcțiile lor polivalente, în primă instanță, prin aceea că asigură perfectă despărțire și trecere a defunctului pe celălalt tărâm, precum și prin faptul că reface echilibrul social și moral al familiei, al neamului și al colectivității.

Interesul nostru s-a focalizat, în primul capitol al lucrării, asupra mecanismelor comunicării rituale, fapt ce a dirijat întregul demers spre investigarea predispozițiilor umane de a comunica și a “se comunica”, sub imperiul culturii tradiționale. De fapt, într-o atare accepție, riturile de trecere se constituie ca forme de *comunicare* rituală, principalul resort al acestora constituindu-l (re)actualizarea permanentă a unui mit. Acest tip de comunicare rituală

presupune joncționarea a două planuri, verticalul, modelul transcendențial, cu orizontalul, modelul social, cu implicarea unui transfer simbolic între acestea.

În demersul întreprins, am apelat la dihotomia avansată de autoarea Delia Suiogan, potrivit căreia *comunicarea directă* trimite la relaționarea interpersonală, în timp ce *comunicare indirectă* implică o formă complexă de comunicare ce se realizează între individ și Univers. Tocmai în virtutea acesteia din urmă, comunitatea tradițională, implicit localitățile vizate prin prezenta cercetare, a urmărit conservarea legăturii individului cu Cosmosul, prin medierea realizată de performarea riturilor. Interceptarea mesajelor de Dincolo de realitatea profană, zugrăvită de Mircea Eliade ca fiind contaminată de intruzinile sacralității, îi este permisă acestuia grație limbajului ritual care-i oferă potențialitatea accederii spre transcendent. Astfel, se verifică și teoria formulată de Aurel Codoban, care arată că simbolul religios dă continuitate hierofaniilor, solidarizând omul cu sacrul, în planul vieții cotidiene.

Raționamentul nostru nu ar fi fost complet, dacă nu am fi emis și postulatul evoluției *simbolismului*, așa încât, am semnalat, în permanență, pe parcursul lucrării, efectele secularizante pe care le-a avut asupra individului și a comunității de tip tradițional mentalitatea modernă sau, în terminologia avansată anterior, eroziunea contemporană a simbolului. Cu alte cuvinte – așa cum am demonstrat în contextul capitolului privitor la *Manifestările rituale – acte ordonatoare ale existenței* - asistăm la o redimensionare a limbajului simbolic, sub presiunea fenomenului cultural.

Prin prisma acestor considerații, am trecut apoi la (re)definirea noțiunilor de mit și rit, ca forme ale culturii comunității arhaice sau moderne. Am insistat asupra faptului că mitul se focalizează cu precădere asupra mentalului, în timp ce ritul se centrează pe examenul practic. În continuare, am încercat să facem dovada că manifestările culturale exercită asupra individului o dublă influență: *externă*, pe de o parte, căci ele pretind adoptarea anumitor reguli sau legi nescrise, și *internă*, pe de altă parte, întrucât admit și libertatea inovării, parțial constrânsă de respectarea normelor comportamentale moștenite.

Tot aici, am investigat latura *teatrală/ festivă* a manifestărilor rituale, care, în cazul riturilor funebre, favorizează comunicarea directă între actanți și lumea strămoșilor. Trebuie să precizăm că, și în acest context, schema de rol, ca element al *patternului* cultural, este o rezultată de generații. Am evidențiat, în continuarea discursului, simbolistica măștii, ca instrument de comunicare cu *Primordiile*, și a pragului, element indispensabil riturilor de trecere, presupunând o treaptă superioară de cunoaștere.

Studiul obiceiurilor, în lucrarea de față, a evidențiat permanența unor caracteristici ale obiceiului, fie că a fost investigat comparativ cu datina sau cu ideea de obișnuință, așa încât,

la modul sintetic, acesta poate fi catalogat drept *un fenomen de deprindere colectivă, o regulă tradițională de comportare și organizare tradițională de acte, un act social care dă viață și actualizează datinile.*

Studiul nostru s-a concentrat, apoi, asupra ceremonialului funerar, acesta presupunând o serie de manifestări rituale înfăptuite în cadrul comunității de tip tradițional, începând cu agonia suferindului și terminând cu „dezlegarea sufletului”, care se produce la patruzeci de zile postfunerare. Trebuie subliniat faptul că, de la acest punct înainte, premisa cercetării, a constituit-o ideea potrivit căreia ceremonialul înmormântării, în comunitățile tradiționale din podgoria arădeană, ar reclama respectarea unor principii severe, ce includ performarea cu rigurozitate a celor trei categorii esențiale de rituri: de *separație*, de *trecere* și de *agregare*. Manifestările rituale subsumate categoriilor enunțate anterior - de forma unor obiceiuri coerent articulate, desprinse din chiar structura ritualului funebru - au reprezentat, efectiv, obiectul analizei tripartite întreprinse în continuarea lucrării, conferindu-i schema compozițională.

În preambulul capitolului destinat *Riturilor de separație*, configurând secvența temporală încadrată între momentul agoniei, dominat de predicțiile funeste, și momentul plecării pe ultimul drum, am insistat asupra obligativității performării anumitor practici și gesturi rituale, de către familie și comunitatea sătească, și aceasta întrucât defunctul se află în ipostaza *incertă/specială* a „mortului-viu”, situându-se la confluența celor două lumi, cea de Aici și cea de Dincolo.

Capitolul *Riturile de separație* incluzionează gama semnelor prevestitoare de moarte, a practicilor de înlesnire a decesului, a semnelor de doliu și priveghiul – ca moment de solidaritate comunitară. În prima parte a capitolului, am intenționat expunerea unor predicții funeste, din perimetrul investigat, evidențiind întrepătrunderea câtorva factori: domeniul de manifestare, natura, timpul, identitatea destinatarului și a celui ce le-a decodat, respectiv atitudinea receptorului. În esență, subiecții intervievați au făcut referire la prezența semnelor predictive ce marchează casa și gospodăria, la survenirea decesului, la atmosfera apăsătoare resimțită de păsările sălbatice (cucuveaua, bufnița, cucul, uneori, ciocănitorea) și de animalele domestice, respectiv la unele obiecte din casă care pot transmite același mesaj nefast, și, pe lângă toate acestea, la comportamentul neobișnuit al celui aflat în agonie. Totodată, am operat radiografierea repertoriului oniric funerar predictiv, în măsura în care se subordonează tiparelor unei mentalități folclorice, transmise pe linia generațiilor.

Am inventariat, de asemenea, o serie de practici de factură magică, menite să decidă soarta suferindului: vindecarea sau ușurarea decesului. Dintre acestea vom aminti: spovedania

și împărtașania, iertăciunile, Sfântul Maslu, practica așezării muribundului pe pământ, „dezlegarea nodurilor” ș.a. Podgorenii arădeni manifestă precauție în efectuarea tuturor actelor rituale, cu funcții apotropaice, consacrate prin tradiție, pentru a întâmpina clipa în care survine moartea unei persoane, menționând acum, cel puțin, importanța aprinderii lumânării. După constatarea decesului, riturile performate vizează despărțirea sufletului de trup și grija preventivă față de sufletul solitar, expus feluritelor primejdii: prin deschiderea ferestrelor și a ușii, închiderea ochilor mortului, scaldă rituală, îmbrăcarea și încălțarea, în concordanță cu noul statut, gesturi însoțite de o bogată simbolistică, relevată în același capitol.

Un alt segment deosebit de important, în cercetarea de față, îl reprezintă priveghiul, care, pe meleagurile podgoriei arădene, este o datorie sacră, presupunând un complex de rituri, credințe și practici ceremoniale, destinate conservării normalității, atât în ceea ce privește casa îndoliată, devenită spațiu impur, expus amenințărilor de tot felul, în eventualitatea strigoizării defunctului, cât și în privința asigurării integrării „călătorului” în lumea de Dincolo, în urma îndeplinirii tuturor premiselor solicitate de mentalul tradițional, sub forma obiceiurilor cu funcții de propițiere (reconciliere) și purificare.

În podgoria arădeană, practica rituală a vegherii mortului de către familia îndoliată și de membrii comunității de proveniență este precedată de câteva acțiuni indispensabile - ce scutesc familia de eventualele comentarii ale participanților rău intenționați, care sunt interesați, îndeosebi, să analizeze felul în care familia a găsit de cuviință să se despartă de cel răposat – și anume: igienizarea locuinței, gătitul acesteia cu tot ce are familia „mai mândru”, așezarea sicriului cu trupul neînsuflețit în mijlocul camerei, „în soba gi țanut”, împodobirea corespunzătoare a sicriului, prezența tuturor obiectelor din recuzita pretinsă de evenimentul funebru.

Sosirea participanților la priveghiul organizat în serile de dinaintea înhumării este marcată, în general, prin gestul apropierii de sicriu și a rostirii tradiționalului: „Dumnezeu să-l ierte și să-l odihnească!”, la care asistența răspunde afectată: „Ierte-l Dumnezeu!” sau „Dumnezeu să-l odihnească!”. După integrarea lor în rândul „vegheților mortului”, aceștia se adaptează și la tema discuțiilor propulsate de cei veniți anterior, care se referă, în special, la existența răposatului și la perisabilitatea umană, dar, gama tematică poate degenera și în abordarea unor subiecte incompatibile momentului.

Am vizat, în acest context, și aspectul atitudinal pretins de actul privegherii și, raportându-ne la el, am identificat fenomenul de solidarizare a participanților cu familia îndoliată, care poate lua, uneori, forma manifestării prin bocete, acompaniate de o gestică insolită sau de răbufniri covârșitoare.

Revenind la derularea serilor de priveghi, trebuie menționată și retragerea unora dintre participanți în curte, unde au posibilitatea nu numai să discute despre diverse aspecte ale vieții cotidiene sau să spună glume, ci chiar să inițieze anumite *jocuri* (jocul de cărți și table), menite a anihila starea de tristețe profundă care s-a instalat în perimetrul casei îndoliate.

În toate localitățile din zona de investigație, am remarcat faptul că, pe tot parcursul priveghiului, participanții sunt serviți de către apropiații familiei îndoliate cu băutură (suc, cafea, vin, țuică) și cu o gustare compusă din aperitive, sandvișuri, prăjituri, cozonaci, bomboane, care sunt nelipsite de pe mesele întinse în curte sau în încăperile special pregătite pentru acest scop. Cei prezenți sunt conștienți de finalitatea acestei practici, așa încât, cu răspunsul aprobativ „Dumnezeu să-i primească!”, servesc câte ceva din cele oferite, „de sufletul mortului”.

Schimbând perspectiva, am remarcat că “vegherea mortului” poate reprezenta un prilej de analiză psihologică a participanților și, nu mai puțin, a familiei îndoliate, care este preocupată să mulțumească întreaga asistență, așa încât, din nou, să nu se probeze discuțiile răuvoitoare care s-ar putea isca ulterior. Ne-am oprit și asupra unui aspect deosebit de sensibil, contrastant celui amintit mai sus, întrucât priveghiul poate reprezenta și un bun prilej de restaurare a unor relații.

Semnificații adiacente referitoare la actul privegherii se pot desprinde, de asemenea, din mărturisirile furnizate de informatori și pe care le-am introdus în comentariul destinat acestei problematici.

Printre actele tradiționale obligatorii, legate de ceremonialul funerar, se află și „cântecele după mort” sau bocetele, care au fost culese – și inventariate în anexă – din întregul perimetru. Repertoriul bocetelor, aici, presupune, pe lângă anumite reguli structurale și stereotipii tematice, o doză de improvizație, inspirată, în genere, de circumstanțele în care a survenit decesul ori de relația răposatului cu bocitoarea, respectiv cu comunitatea. Ca teme reflectate în textul bocetului, am reținut, câteva elemente redundante în ansamblul ritualului funerar: nepăsarea mortului față de chemările repetate ale rudelor părăsite; casa-sicriu/ casa-mormânt; îndemnul participării la conversația inițiată de bocitoare și *refuzul* răposatului; dorul nepotolit după cei decedați anterior; întâlnirea cu alți morți; boala fără leac; ireversibilitatea drumului morții.

Aceste producții folclorice reușesc să concentreze și cosmogonia laică a lumii de Dincolo, unde se presupune că există o ordonare ierarhică a relațiilor, fapt ce le oferă defuncțiilor posibilitatea de a se alătura familiilor de apartenență. Mai mult, bocetele descriu parcursul către noua rezidență, conținând importante recomandări cu valoare de ghidare a

sufletului, dar și mesaje transmise umanității de Dincolo. Sub aspectul recuzitei pretinse de actul jelierii, un accesoriu inerent îl reprezintă batista („cotuțul”), în care bocitoarea își adună cu grijă lacrimile, ce nu trebuie să atingă mortul, fapt ce ar putea să-i înece sau să-i *ardă* sufletul, dar care sunt necesare pentru plata vămileor văzduhului.

Etapa translației propriu-zise presupune izolarea defunctului de colectivitate, întrucât acesta intră într-un proces de transformare – parcurgând traseul „ultimului drum”, cu punțile/podurile sale – colectivității revenindu-i dificila misiune de a veghea ca transformarea să-i asigure individului un destin favorabil în lumea de Dincolo. Așa cum am remarcat în capitolul privitor la riturile de separație, *Călătoria spre lumea de Dincolo* reclamă dotarea *drumețului* cu cele necesare: încălțăminte rezistentă, toiag („fuști”), lumânare, apă, provizii alimentare, o „călăuză” animalieră ș.a. În același scop, tradiția prevede o serie de acțiuni pregătitoare a momentelor rituale circumscrise zilei înmormântării: săparea gropii și supravegherea ei, solicitarea adresată bisericii pentru utilizarea praporilor, răpițelor, steharelor și năsăliei, desemnarea purtătorilor praporilor și a diecilor de la răpițe, precum și a copiilor ce duc coroanele, invitarea fanfarei/ corului bisericii sau a lăutarilor, pregătirea pentru distribuire a colacilor, prosoapelor („șcergurile”) și batistelor („cotuțele”), prepararea mâncării în vederea pomenii postfunerare.

Riturile performate acum vizează două tendințe aparent paradoxale, pe de o parte, trimiterea defunctului pe celălalt tărâm și distrugerea însemnelor morții instalate la nivel familial, iar, pe de altă parte, menținerea acestuia cât mai aproape de cei rămași, în calitate de „strămoș”.

În acest sens, riturile focalizate pe „dotarea călătorului”, precum și cele ce însoțesc practica înhumării suntacompaniate de bocete și cântece funebre, destinate ghidării mortului în periplul său postexistențial, așa încât am reprodus și analizat câteva bocete performate la funeraliile unei mame și a unui tată, a unor vecine, a soțului, exemplificarea fiind completată în anexă.

Trebuie amintit și faptul că participanții la funeralii aduc un ultim omagiu mortului prin intermediul florilor/ coroanelor, însemne ale purității și renovării.

Procesiunea religioasă, în podgoria arădeană, se deschide cu scoaterea sicriului din casă, prilej cu care se manifestă o serie de gesturi rituale, ce marchează părăsirea mediului locuit de răposat și, implicit, evitarea morbidului: răsturnarea obiectelor de mobilier, trântirea ușii, spargerea ulcelei ș.a. În curte, are loc o slujbă religioasă, în cadrul căreia se rostesc „iertăciunile” de către preot, acesta reprezentând un moment deosebit de însemnat atât pentru răposat, cât și pentru cei rămași; după aceasta, se recurge la împărțirea colacilor, sau a

paosului sacralizat. Apoi, se formează cortegiul funerar, în frunte stând cei care poartă praporii și copilul ce va duce crucea, și-n ordine, îi urmează diecii, coroanele, preotul și coriștii. Imediat după sicriu se așază cei apropiați, iar în urma lor vin toți cei ce doresc să însoțească defunctul „la groapă”.

În lucrarea de față, am arătat că drumul parcurs de acasă până la cimitir reconstruiește, în plan simbolic, călătoria inițiativă a defunctului către lumea strămoșilor, iar respectarea riguroasă a practicilor legate de popasurile până la cimitir, corespunzătoare vânilor din drumul sufletului, este decisivă pentru soarta postumă a defunctului, *concretizată* prin dobândirea unei cunoașteri de tip superior, destinată să-i permită *asumarea* statutului de strămoș. Credințele legate de calea sufletului sunt evidențiate, precum s-a putut observa mai sus, în sfera/ repertoriul bocetelor.

Am considerat a fi relevantă radiografierea practicii înhumării în Podgoria Aradului, cu o extindere diacronică și sincronică a perspectivei asupra secvenței circumscrise înhumării propriu-zise, mai ales că aceasta ne-a inspirat, din nou, o abordare simbolică, dat fiind faptul că groapa echivalează, în acest plan, cu grota inițiativă. În aceeași ordine de idei, „călătoria” postumă impune, la modul simbolic, atingerea stării supraumane, trecerea de la contingentă la nemurire. Am evidențiat cele mai sugestive simboluri, idei de factură mitologică, precum și acțiuni rituale proprii ceremonialului funebru, toate acestea demonstrându-și capacitatea de a revela mentalitatea comunității de care ne-am ocupat.

Momentul efectiv al înhumării este, desigur, intervalul temporal cel mai tensionat, în care familia îndoliată și cei prezenți conștientizează, la modul acut, despărțirea definitivă, în planul existenței actuale, de cel care a răposat. Dramatismul secvenței este subliniat și prin registrul interpretativ al cântărilor bisericesti, al doinelor de jale sau al altor genuri muzicale performate la solicitarea familiei îndoliate.

Tangențial, am făcut referire, în subcapitolul destinat riturilor performate în condiții speciale, la situația sinucigașilor, pe care am privit-o sub două aspecte: unul legat de inexistența practicilor reparatorii, întrucât destinul lor, prin gestul extrem, a fost pecetluit în iad, de aceea, aceștia nu beneficiază nici de oficierea unei ceremonii religioase, nici de înhumare în perimetrul cimitirului, eventual, într-o zonă periferică a sa; iar al doilea vizează disprețul pe care-l afișează comunitatea față de actele suicidare, catalogând o astfel de faptă drept deviantă ori marginală cultural.

În cadrul studiului nostru referitor la performarea riturilor în condiții aparte, am înregistrat și situația morții tinerilor nenunțiți, în cazul acesteia, restabilirea echilibrului, fiind

posibilă, în viziunea podgorenilor arădeni, prin oficierea unei „cununii simbolice”, în decursul ceremoniei funerare, care ar împiedica intruziunea maleficului.

Dincolo de scurta incursiune teoretică ce a prefăcut fiecare dintre capitolele destinate analizei riturilor funebre, ultimul capitol, *Riturile de agregare*, relevă prescripțiile tradiționale solicitate de mentalul colectiv, cu privire la obligativitatea purtării doliului, concretizat într-un sistem de semne exterioare, însoțit de un tipar comportamental restrictiv, motivat, printre altele, de posibilitatea strigoizării defunctului. De asemenea, am făcut referire la rânduielile privitoare la ospetele funebre din intervalul celor patruzeci de zile și după, precum și la momentele de cinstire a strămoșilor fixate în calendarul popular.

Referindu-ne la problematica doliului, am semnalat distincția dintre gesticulația exterioară și trăirea individuală, dintre doliu ca instituție și doliu ca stare a persoanei afectate de pierderea unei ființe dragi. Am sesizat că membrii comunităților arădene cunosc îndatoririle ce le revin față de răposat, determinantă fiind, după părerea lor, relația de rudenie cu defunctul, în stabilirea intervalului de purtare a însemnelor doliului. Este de menționat că perioada doliului impusă de rigorile creștine este de un an. În localitățile arădene, în această perioadă, familia defunctului respectă interdicția participării la viața comunității și obligativitatea organizării de pomeni, parastase și a performării anumitor rituri îndătinate. Sfârșitul perioadei de doliu coincide cu agregarea defunctului la lumea de Dincolo, devenit strămoș venerat, și cu reintegrarea familiei în viața colectivității.

Un spațiu privilegiat am acordat problematicii strigoizării și temerilor pe care le suscită moartea, fapt ce ne-a condus spre zona „anormalității”, obligându-ne să urmărim situațiile de excepție ce vizează destinul postum al trupului. Morbiditatea, ca prezență iradiantă, ce afectează familia și, ulterior, întreaga colectivitate, trebuie neutralizată prin performarea unor rituri specifice, capabile să înlăture aspectele malefice și să le propulseze pe cele benefice. Influența maleficului este de neoprit, deoarece casa, gospodăria, precum și întreaga colectivitate sunt realități sensibile ale căror hotare între Aici și Dincolo sunt marcate prin locuri de trecere consacrate, care, în momentele critice, devin vulnerabile. Nevoia de securizare a celor vii pare să fie amplificată major în funcție de tipul morții (sinucidere, accident), dar și de statutul și „calitatea” individului (cei care în timpul vieții au deținut puteri malefice sau au avut un comportament ce a transgresat morala comunitară, sunt predispuși la diabolizare postumă). În egală măsură, însă, neîndeplinirea riguroasă a ritualității, nu doar cea funerară, poate genera situația morților neliniștiți, a căror nemulțumire se poate materializa în atitudini vindicative, răsfărânte asupra celor vii. Ceea ce definește anormalitatea acestor cazuri este prelungirea liminalității, a stării intermediare ce situează individul între cele două lumi.

Este de reținut contribuția incontestabilă a lui Tudor Pamfile - în ceea ce privește problematica strigoiiului în cultura noastră tradițională - de a fi sintetizat informațiile din principalele colecții etnografice și folclorice de până atunci, în primul volum al *Mitologiei românești*, unde sunt prezentate credințe legate de nașterea strigoilor, dihotomia strigoilor vii și a celor morți și, nu în ultimul rând, se face trimitere la riturile obligatorii, performate pentru evitarea strigoizării.

În contextul dat, vom sublinia faptul că, în perimetrul românesc, credința în strigoi derivă din credința în nemurirea sufletului, iar terminologia privitoare la fenomenul strigoizării este foarte variată, evidențiindu-se o fluctuație semantică a acesteia, în funcție de regiunea de proveniență. Vom remarca și etimologiile diferite ale cuvintelor circumscrise câmpului semantic al *strigoiiului*, termenul *strigoi* provenind din limba latină, *moroi*, fiind corespondentul din limba slavă (cu o semnificație adaptată la perimetrul de utilizare); din maghiară, avem termenul *broscoi*, iar, raportat la franceză, pe acela de *vampir*. În Podgoria Aradului, se folosește preponderent termenul *strigoi*, dar, mai rar, și acela de *priculici*, având aceeași semnificație cu primul, desemnând făpturile malefice determinate de producerea unor erori/ lacune în derularea ceremonialului funerar sau provocate de încălcarea flagrantă a prescripțiilor etice tradiționale.

În viziunea folcloriștilor Ion Mușlea și Ovidiu Bârlea, se impune distincția între *strigoii vii* și *strigoii morți*, ambele reprezentări magice indicând un personaj virtual care se manifestă în anumite momente calendaristice îndătinate; primii desemnează spiritele malefice ale oamenilor ce-și părăsesc sufletele noaptea, iar cei din a doua categorie, și cei mai periculoși, de altfel, „capturează” sufletele rudelor apropiate și atrag o serie de manifestări catastrofice, pe lângă multiplele suferințe de ordin fizic și psihic pe care le provoacă.

O altă abordare a problematicii strigoiiului ne-a oferit-o cercetătoarea belgiană Marianne Mesnil, care înlocuiește opoziția clasică între *strigoii vii* și *strigoii morți*, realizând un sistem de patru termeni, ținând cont de concepțiile tradiționale privitoare la raportul dintre viață și moarte, respectiv, dintre corp și suflet, având în componența sa: *viul normal* (ce realizează o conjuncție permanentă între trup și suflet), *viul anormal* (*strigoiiul* - *vrăjitor* operează disjunții momentane între trup și suflet), *mortul normal* (realizează o disjunție progresivă între trup și suflet, dar care ajunge la o stare definitivă) și *mortul anormal* sau *strigoiiul* (menține conjuncția trup-suflet și dincolo de mormânt).

În contextul cercetării de teren, am reușit înregistrarea unor relatări impresionante legate de fenomenul strigoizării, cei intervievați oferindu-ne o serie de presupuziții privitoare la cauzele care au determinat intruziunile malefice, dar și variate forme de manifestare ale

acestora, cât și reacțiile declanșate de prezența forței demonice și, bineînțeles, relevarea procesului eliberării.

Cauzele care determină ultima ipostază amintită anterior, adică a mortului care rătăcește în lumea de Dincolo și revine ca străin și dușman în lumea de Aici, în viziunea podgorenilor arădeni, pot fi raportate, atât la tipul morții, cât și la statutul deținut de individ în timpul vieții. Cei mai mulți dintre subiecți s-au referit la foști practicanți ai vrăjitoriei, sinucigași, oameni care au murit în condiții terifiante (de pildă, înecați, trăsniți), dar și la unii considerați victime ale unor blesteme. În spiritul tradiției, subiecții au amintit și situația vegherii necorespunzătoare a morților, în cele trei zile de la survenirea decesului sau neîndeplinirea cu rigurozitate a prescripțiilor ceremoniei funerare. Unii au insistat asupra nerespectării praznicelor pretinse de tradiție sau asupra neglijării purtării însemnelor doliului. În toate localitățile cercetate, subiecții au pretins a fi la fel de periculos cazul celor ce mor având sufletul neîmpăcat, întrucât nu li s-au împlinit ultimele dorințe. Tot dintre săteni au fost unii care au discutat despre spiritul de dreptate adoptat de cei care au fost uciși, apărând în calea asasinului, pentru a-i amplifica remușcările și a-l pedepsi exemplar. Pruncii nedorți, dispăruți în împrejurări sumbre, pot și ei reprezenta o amenințare, sunt de părere alți subiecți.

În ceea ce privește metamorfoza malefică, mărturiile podgorenilor arădeni surprind ideea că strigoii pot lua înfățișare umană sau animalieră cu deformări terifiante, deși niciunul nu a pretins că ar fi văzut o astfel de ipostaziere, ci doar manifestări neobișnuite puse pe seama sa. Agenții virtuali ai acțiunilor malefice apar pe la casele unde au locuit, la răscruci, prin cimitire, poduri sau prin locuri pustii – pentru a aminti doar câteva dintre zonele expuse manifestărilor strigoizante – săvârșind stricăciuni, cerând haine sau mâncare, fugărind oamenii, chinându-și rudele, inducând, în multe feluri (vezi relatările despre strigoii), o stare de panică și de angoasă.

În sfârșit, credința în existența strigoiiului, a suscitat consolidarea unei recuzite ritualice ample, pentru prevenirea și neutralizarea maleficului. Practicile de prevenire a strigoizării vizează, în primul rând, protejarea familiei îndoliate, prin rituri ce ilustrează o viziune integratoare, menite separării definitive a răposatului de ceilalți membri ai familiei. Vom aminti doar câteva dintre gesturile practicate în Podgoria Aradului, în vederea anulării potențialității demoniace și anume: ungerea sicriului cu tămâie în formă de cruce, tragerea mortului de piciorul drept, în timp ce rostesc: „Unde-ai plecat, aclo să stai și pe noi lasă-ne liniștiți!”, așezarea în „copârșău” a unor obiecte metalice, cu attribute protectoare, practica legării picioarelor, răsturnarea scaunelor și a mesei, la scoaterea sicriului din casă, aprinderea lumânărilor în colțurile casei, în timpul procesiunii religioase desfășurate în curte, presărarea

semințelor de mac pe drumul spre cimitir sau a aruncării banilor pe spate ș.a.m.d. După înmormântare, riturile piacularare sunt înlocuite cu rituri purificatoare: aspersii, fumigații, rugăciuni. Rituri purificatoare sunt considerate și măturatul în camera în care a stat sicriul, dinspre ușă înspre mijloc (simbolul „întorsului”/ centrului inițiativ) sau curățarea podelelor și a mobilierului din aceeași cameră, punerea de busuioc la uși, stropirea locuinței cu agheasmă, manifestările de danie (organizarea regulată de pomeni și parastase).

Odată constatată strigoizarea, podgorenii arădeni trec la anihilarea răului prin felurite practici. Este indicată pentru alungarea strigoii folosirea/ purtarea în buzunar a usturoiului, scrierea pe toate ușile: „Cei vii cu cei vii, iar cei morți cu cei morți” sau „suduirea” acestuia, ce i-ar restricționa apariția.

Se întreprind anumite acțiuni și atunci când efectele intruziunii se concretizează în periclitarea sănătății oamenilor persecutați de strigoii, cum ar fi: „afumarea bolnavului cu așchii desprinse din crucea celui bănuț de strigoizare”, „rugăciuni și slujbe religioase oficiate de mai mulți preoți la căpătâiul suferindului”, presărarea câtorva firicele de țărână de pe mormântul „mortului viu” după „grumazul” celui afectat.

Studiul nostru ar fi fost incomplet fără o analiză a semanticii instituției pomenii; indiferent de forma lor, actele de danie se bazează pe ideea că orice pomană făcută pe lumea aceasta pentru mort este proiectată în cealaltă lume și răspunde nevoilor defunctului. În contextul etapelor pe care le presupune, instituția pomenii incumbă o funcționalitate plurivalentă: marchează separarea individului de comunitate, pregătește sufletul să încheie cu bine dificila călătorie, asigură integrarea deplină în lumea de Dincolo și trecerea în categoria strămoșilor. Prestigiul instituției pomenii este confirmat de extraordinara sa longevitate în spațiul românesc și în sectorul ales pentru investigație.

Și în această privință, am beneficiat de bunăvoința sătenilor din podgoria arădeană, care ne-au oferit relații în ceea ce privește organizarea la intervale temporale prestabilite a pomenilor (imediat după înhumare, la nouă zile, șase săptămâni, un an sau chiar și după împlinirea anului de la deces), oficierea parastaselor, liturghiilor, ecteniilor (panahidelor) și punerea pomelnicilor.

Vom atrage, din nou atenția asupra polisemantismului termenului „pomană”, întrucât aceasta se referă și la anumite gesturi rituale cu substrat cultic, precum cele ce se desfășoară în serile de priveghi.

O delimitare ce se impune am realizat-o între *dar*, care intră mai mult în sfera profanului, și *ofrandă*, ce ține de cea a sacrului. În funcție de această dihotomie, am realizat o demarcație între pomenile ocazionate de ceremonialul funerar, decisive pentru destinul

postum al defunctului, și cele impuse de sărbătorile „Moșilor”, dedicate tuturor morților din familie. În prima categorie se încadrează, în podgoria arădeană, și pomană în viață, practică de unele persoane vârstnice și, în general, singure, pentru a-și asigura odihna postumă.

Alte informații ce ne-au fost oferite de către sătenii arădeni au fost legate de modalitățile de consacrare a ofrandelor, pregătirea mâncării pentru pomană, derularea pomenii, alimentele considerate indispensabile pentru praznicele funerare (colacul, coliva) - cu simbolistica acestora - și rosturile pomenilor.

Referindu-se la modalitățile de consacrare a ofrandelor, subiecții au ținut să sublinieze anumite restricții privind ordinea spațială, cum ar fi, spre exemplu, interdicția de a oferi pomeni peste prag, pe fereastră sau peste poartă, „hotare” ce zădărnicesc propulsarea darurilor către *destinatarul simbolic*. Procedurile speciale de consacrare a pomenilor reclamă tămâierea darurilor, aspersiile cu agheasmă, aprinderea lumânărilor ș.a., în plus, pretind rostirea replicilor: „Poftim de sufletul lui...”, iar cel ce primește răspunde: „Dumnezeu să-i primească!”, „Dumnezeu să-l ierte și să-l odihnească!”.

Pregătirea mâncării pentru pomană („cea de după îngropăciune” și nu numai) îi revine, în zona investigată, unei femei („bucătăreasa principală”) ce se bucură de apreciere în comunitate, care va trece întâi prin ritualul spălării mâinilor cu agheasmă (spălarea pe mâini a participanților este și ea obligatorie, având semnificația separării de morbid), efectuarea crucii și implorarea susținerii divine. La prepararea pomenii contribuie și unele rude, vecine sau prietene de familie. Servirea mâncării este precedată de sacralizarea bucatelor de către preot, în cadrul unei procesiuni religioase, la care toți se închină repetând „Dumnezeu să-l ierte și să-l odihnească!”. În mod tradițional, se servește tocană de oaie, supă, friptură, sarmale, colaci, țuică, vin, cafea, iar, ca desert, gogoși, cozonac, „coardă cu nucă și cu mac” sau fructe.

Un prim praznic important, după înhumare, îl constituie „pomana de nouă zile”, care indică momentul despărțirii sufletului de casa unde a trăit. Între acesta și pomana de șase săptămâni, în zona de cercetare, se practică obiceiul denumit „pomana apei” („purtarea izvorului mortului”) sau „slobozirea pausului” (care se desfășoară, în zonă, într-un mod specific, ce a fost evidențiat în cuprinsul prezentei lucrări). În sistemul pomenirii morților, praznicul de șase săptămâni „coincide” cu „dezlegarea sufletului” de lumea de Aici și agregarea acestuia la familia moșilor și strămoșilor mitici. Următoarele praznice, la șase luni, un an sau chiar mai târziu, au un caracter facultativ și, în general, se organizează în virtutea tradiției, fiind considerate drept acte de bunăvoință.

Nelipsite de la praznicele funerare, colacul și coliva dețin și o simbolistică aparte, primul având, în viziunea mentalului tradițional arădean, valoarea unui element de schimb,

care îi permite defunctului să depășească obstacolele inerente „călătoriei” spre Dincolo, iar coliva trimite, în plan simbolic, la comunicarea care se poate realiza între lumea viilor și lumea de Dincolo.

În contextul derulării favorabile a riturilor funebre, răposatul se transformă, dintr-un potențial agent malefic, într-o prezență protectoare și se integrează în rândul strămoșilor, pentru care, la sărbătorile consacrate de peste an (*Sâmbăta lui Lazăr, Patruzeci de sfinți, Duminica Teiului, Ovidenia*), sătenii își deschid casele spre a-i cinsti cu ofrandele îndătinat. În anexa cuprinzând imagini ilustrând „cultul morților”, se poate observa gestul ritual al așezării ofrandelor pe pământ și acoperirea acestora cu ștergare albe, semn că reprezintă hrana morților; de asemenea, este esențială prezența florilor, a lumânărilor și a candelor, simbolistica acestora fiind și ea evidențiată în acest studiu.

În finalul demersului nostru, am consacrat un spațiu și analizei construcțiilor imagologiei lumii de Dincolo, procedând la valorificarea unor surse ce au configurat acest imaginar. Pentru încadrarea teoretică a problemei, ne-am referit la maniera predilectă prin care acest imaginar postum s-a coagulat în zona culturală a podgoriei arădene.

Precizăm că majoritatea riturilor funerare analizate în lucrarea de față se practică și astăzi în Podgoria Aradului, atestând continuitatea culturii populare românești. În final, sperăm că am realizat prin acest studiu, o întoarcere la origini, în zona credințelor funerare, conform cărora moartea, din orice punct de vedere am privi-o, este o bucurie.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Addison, J.T., *Viașă după moarte în credinșele omenirii*, edișia a II-a, Editura Herald, București, 2003.
- Alexandrescu Sorin, *Simbol și simbolizare*, în *Studii de poetică și stilistică*, Editura pentru Literatură, București, 1966.
- Ariès, Philippe, *Omul în fașă morșii*, vol. I-II, traducere și note de Andrei Niculescu, Editura Meridiane, București, 1996.
- Avram, Vasile, *Creștinismul cosmic – o paradigmă pierdută?*, Editura Saeculum, Sibiu, 1999.
- Bârlea, Ovidiu, *Bocetele și verșurile funebre din șinutul Pădurenilor (Hunedoara)*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei”, pe anii 1971-1973, Cluj-Napoca, 1973.
- Bârlea, Ovidiu, *Cântecele rituale funebre din șinutul Pădurenilor(Hunedoara)*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei”, pe anii 1968-1970, Cluj-Napoca, 1971.
- Bârlea, Ovidiu, *Folclorul românesc*, vol. I, *Momente și sinteze*, Editura Minerva, București, 1981.
- Bârlea, Ovidiu, *Poetica folclorică*, Editura Univers, București, 1979.
- Bernea, Ernest, *Cadre ale gândirii populare românești. Contribușii la reprezentarea spașului, timpului și cauzalitășii*, cu o prefașă de Ovidiu Bârlea, Editura Cartea Românească, București, 1985.
- Bernea, Ernest, *Introducere teoretică la știinșă obiceiturilor*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, tom XIII (1968), nr. 5.
- Bernea, Ernest, *Moartea și înmormântarea în Gorjul de Nord*, edișie îngrijită de Rodica Pandeles, Editura Vremea, București, 2007.
- Bernea, Ernest, *Spașiu, timp și cauzalitate la poporul român*, Editura Humanitas, București, 1997.
- Bot, Nicolae, *Buhașul – obicei și cântec ceremonial de înmormântare din șinutul Nășăudului*, în vol. *Folclor literar*, II, Timișoara, 1968.
- Bot, Nicolae, *Cântecul de priveghi în Valea Gurghiului*, în *Cercetări de limbă și literatură*, VII (1970), Oradea.

- Bot, Nicolae, *Contribuții la „Cântecul Zorilor”*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei”, 1961-1964, Cluj-Napoca, 1966.
- Bot, Nicolae, *Rituri funerare: vechime și semnificație*, în „Anuarul de Folclor”, III-IV, Cluj-Napoca, 1983.
- Brăiloiu, Constantin, „*Ale mortului” din Gorj, Despre bocetul de la Drăguș, Bocete din Oaș*, în *Opere*, vol. V, Editura Muzicală, București, 1981.
- Burada, Teodor T., *Datinile poporului român la înmormântări*, în vol. *Opere*, III. *Folclor și etnografie*, ediție critică de Viorel Cosma, Editura Muzicală, București, 1978.
- Butură, Valer, *Etnografia poporului român. Cultura materială*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978.
- Caillois, Roger, *Omul și sacrul*, ediție adăugită cu trei anexe despre sex, joc și război, în relațiile lor cu sacrul, traducere de Dan Petrescu, Editura Nemira, București, 1977.
- Caraman, Petru, *Alegoria morții în poezia populară, la poloni și la români*, în vol. *Studii de folclor*, II, ediție îngrijită de Viorica Săvulescu, studiu introductiv și tabel cronologic de Iordan Datcu, Editura Minerva, București, 1988.
- Caraman, Petru, *Colindatul la români, slavi și la alte popoare. Studiu de folclor comparat*, ediție îngrijită de Silvia Ciubotaru, prefață de Ovidiu Bârlea, Editura Minerva, București, 1983.
- Caraman, Petru, *Literatura populară. Antologie, introducere, note, indici și glosar* de Ion H. Ciubotaru, „Caietele Arhivei de Folclor”, vol. III, 1982.
- Caraman, Petru, *Pământ și apă. Contribuție etnologică la studiul simboliceii eminesciene*, ediție, prefață, note și indice de Gheorghe Drăgan, Editura Junimea, Iași, 1984.
- Caraman, Petru, *Studii de etnografie și folclor*, Editura Junimea, București, 1997.
- Caraman, Petru, *Studii de folclor*, vol. I-II, ediție îngrijită de Viorica Săvulescu, studiu introductiv și tabel cronologic de Iordan Datcu, Editura Minerva, București, 1987, 1988.
- *Cartea egipteană a morților*, traducere, studiu introductiv și note de Maria Genescu, Editura Sophia, Arad, 1993.
- *Cartea mayașă a morților*, scriere mayașă descifrată de Paul Arnold, traducere de Carola Francisc, Editura Antet, Oradea, 1996.

- *Cartea tibetană a morșilor*, traducere de Horia Al. Căbuși, ediția a II-a, Editura Sophia, Arad, 1994.
- Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, vol. I-III, Editura Artemis, București, 1995.
- Ciaușanu, Gh. F., *Superstițiile poporului român. În asemănare cu ale altor popoare vechi și noi*, ediție îngrijită, critică, prefață și indice tematic de I. Oprișan, Editura Saeculum, București, 2001.
- Ciubotaru, Ion H., *Cadrul etnografic al cântecului funerar pe Valea Omuzului Mare*, „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei”, X, 1978.
- Ciubotaru, Ion H., *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova* (Marea trecere), cu un capitol de etnomuzicologie de Florin Bucescu și Viorel Bârleanu, „Caietele Arhivei de Folclor”, VII, Iași, 1986.
- Ciubotaru, Ion H., *Marea trecere. Repere etnologice în ceremonialul funebru din Moldova*, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, București, 1999.
- Ciucă, Răzvan, *Cu privire la obiceiurile de înmormântare de pe Valea Timișului*, în „Tibiscus”, Muzeul Banatului, Timișoara, 1978.
- Codoban, Aurel, *Sacru și ontofanie*, Editura Polirom, Iași, 1998.
- Coman, Mihai, *Izvoare mitice*, Editura Cartea Românească, București, 1980.
- Coman, Mihai, *Mitologie populară românească*, vol. I-II, Editura Minerva, București, 1986, 1988.
- Coman, Mihai, *Mitos și epos*, Editura Cartea Românească, București, 1985.
- Creșu, Vasile, Tudor, *Categoria obiceiurilor tradiționale*, în vol. *Folclor literar*, VII, 1986-1987, Timișoara, 1988.
- Creșu, Vasile, Tudor, *Ethosul folcloric – sistem deschis*, Editura Facla, Timișoara, 1980.
- Creșu, Vasile, Tudor, *Existența ca întemeiere*, Editura Facla, Timișoara, 1988.
- Cuceu, Ion, Cuceu, Maria, *Vechi obiceiuri agrare românești*, Editura Minerva, București, 1988.
- Cuceu, Maria, *Ritualul agrar al cununii la seceri*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.
- Culianu, Ioan, Petru, *Călătorii în lumea de dincolo*, ediția a II-a, Editura Nemira, București, 1996.
- Culianu, Ioan, Petru, *Mircea Eliade*, Editura Nemira, București, 1995.

- Dumézil, Georges, *Mit și epopee*, Editura științifică, București, 1993.
- Durand, Gilbert, *Aventurile Imaginii. Imaginația simbolică. Imaginarul*, Editura Nemira, București, 1999.
- Durand, Gilbert, *Figuri mitice și chipuri ale operei*, Editura Nemira, București, 1998.
- Durand, Gilbert, *Structurile antropologice ale imaginarului*, Editura Univers, București, 1977.
- Durkheim, Émile, *Forme elementare ale vieții religioase*, traducere de Magda Jeanrenaud și Silviu Lupescu, cu o prefață de Gilles Ferrol, Editura Polirom, Iași, 1995.
- Eliade, Mircea, *Arta de a muri*, ediție îngrijită, selecție de texte și note de Magda Ursache și Petru Ursache, Editura Moldova, Iași, 1993.
- Eliade, Mircea, *De la Zalmoxis la Gengis-Khan, Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale*, traducere de Magda și Cezar Ivănescu, Editura științifică și Enciclopedică, București, 1980.
- Eliade, Mircea, *Drumul spre Centru*, antologie alcătuită de Gabriel Liiceanu și Andrei Pleșu, Editura Univers, București, 1991.
- Eliade, Mircea, *Imagini și simboluri. Eseuri despre simbolismul magico-religios*, traducere de Alexandra Beldescu, prefață de Georges Dumézil, Editura Humanitas, București, 1994.
- Eliade, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. I-III, traducere și postfață de Cezar Baltag, Editura științifică, București, 1991.
- Eliade, Mircea, *Mitul eternei reîntoarceri*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999.
- Eliade, Mircea, *Sacrul și profanul*, traducere de Brândușa Prelipceanu, Editura Humanitas, București, 1995.
- Eliade, Mircea, *Tratat de istoria religiilor*, traducere de Mariana Noica, prefață de Georges Dumézil, Editura Humanitas, București, 1992.
- Enache, Gheorghe, *Călătoria cu roua-n picioare, cu cea-n spinare. Studiu asupra ceremonialului de cult funebru la români*, Editura Paideia, București, 2006.
- Eretescu, Constantin, *Măștile de priveghi – origine, funcționalitate*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XIII (1968), nr. 1.
- Evseev, Ivan, *Cuvânt – simbol – mit*, Editura Facla, Timișoara, 1983.

- Evseev, Ivan, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Editura Amarcord, Timișoara, 1994.
- Evseev, Ivan, *Enciclopedia semnelor și simbolurilor culturale*, Editura Amarcord, Timișoara, 1999.
- Evseev, Ivan, *Simboluri folclorice*, Editura Facla, Timișoara, 1987.
- Fifor, Mihai, *Ipoteze privind secvențialitatea actului funerar – Clișee ale ritualului funerar la Salcia*, în „Oltenia. Studii și Comunicări”, VIII, Craiova, 1997.
- Fochi, Adrian, *Miorița. Tipologie, circulație, geneză, texte*, cu un studiu introductiv de Pavel Aostol, Editura Academiei, București, 1964.
- *Folclor din Transilvania. Texte alese din colecții inedite*, Editura pentru Literatură, București, 1962-1967.
- Fotino, Stanca, *Leruit – cântec tradițional de înmormântare*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XV (1970).
- Fotino, Stanca, *Ritual și poezie în folclor*, în „Ramuri”, anul VII, nr. 9, 1970.
- Gavriluță, Nicu, *Mentalități și ritualuri magico-religioase*, Editura Polirom, Iași, 1998.
- Găluță, Tatiana, *Moartea și înmormântarea păstorilor oglindite în balada Miorița*, în „Revista de Etnologie”, nr. 1, Chișinău, 1995.
- Gennep, Van Arnold, *Riturile de trecere*, traducere de Nora Berdan și Nora Vasilescu, studiu introductiv de Nicolae Constantinescu, postfață de Lucia Berdan, Editura Polirom, Iași, 1966.
- Ghinoiu, Ion, *Considerații etnografice privind fenomenul de întemeiere a satelor*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XXIV (1979), nr. 2.
- Ghinoiu, Ion, *Gaia. Zeița pasăre în panteonul românesc*, în „Academica”, 1998, nr. 2.
- Ghinoiu, Ion, *Geomorfismul și antropomorfismul spiritului uman*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XXXIX (1994), nr. 5-6.
- Ghinoiu, Ion, *Lumea de aici, lumea de dincolo. Ipostaze românești ale nemuririi*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1999.
- Ghinoiu, Ion, *Obiceiuri populare de peste an*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1997.
- Ghinoiu, Ion, *Panteonul românesc. Dicționar*, Editura Enciclopedică, București, 2001.

- Golban, Vasile, *Dimensiunea etico-estetică a sărbătorii*, Casa de Editură Panteon, Piatra-Neamț, 1995.
- Gorovei, Artur, *Credințe și superstiții ale poporului român*, ediție îngrijită și introducere de Iordan Datcu, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, București, 1995.
- Graur, Tiberiu, *Jocuri de priveghi în Munții Apuseni*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1971-1973”, Cluj-Napoca, 1973.
- Graur, Tiberiu, *Schimbări structurale și funcționale în sistemul obiceiurilor de familie*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei”, Cluj-Napoca, 1977.
- Guénon, René, *Simbolismul crucii*, Editura Aion, Oradea, 2003.
- Guénon, René, *Simboluri ale timpului sacre*, Editura Humanitas, București, 1997.
- Gusdorf, Georges, *Mit și metafizică*, Editura Amarcord, Timișoara, 1996.
- Hedeșan, Otilia, *Șapte eseuri despre strigoi*, Editura Marineasa, Timișoara, 1998.
- Herseni, Traian, *Cultura psihologică românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1980.
- Hidiroglu, Patricia, *Apa divină și simbolistica ei*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1997.
- Ișfănoni, Doina, *Interferențe dintre magic și estetic*, Editura Enciclopedică, București, 2002.
- *Învățătură de credință creștină ortodoxă*, tipărită cu aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.
- Kahane, Mariana, Georgescu-Stănculeanu, Lucilia, *Cântecul Zorilor și Bradului. (Tipologie muzicală)*, Editura Muzicală, București, 1988.
- Kernbach, Victor, *Dicționar de mitologie generală*, postfață de Gh. Vlăduțescu, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.
- Kernbach, Victor, *Miturile esențiale*, Editura Lucman, București, f. a.
- Kernbach, Victor, *Universul mitic al românilor*, Editura Științifică, București, 1994.
- Kligman, Gail, *Nunta mortului. Ritual, poetică și cultură populară în Transilvania*, traducere de Mircea Boari, Runa Petringenaru, Georgiana Farnoaga, West Paul Barbu, Editura Polirom, Iași, 1998.

- Larionescu, Sanda, *Cutul morșilor la sărbătorile de peste an în câteva sate de pe Valea Timișului*, în „Tibiscus”, Timișoara, 1978.
- Larionescu, Sanda, *Structura ceremonialului de cult de pe Valea Someșului Mare*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1971 – 1973”, Cluj, 1973.
- Lévi-Strauss, Claude, *Antropologia structurală*, traducere de I. Pecher, prefață de Ion Aluș, Editura Politică, București, 1978.
- Lorin, Florica, *Însemne ale memoriei culturale: instantanee antropo-cosmice din tradiția satului românesc*, în „Revista de Etnografie și Folclor” (1998), nr. 1-2.
- Lorin, Florica, *Semnificația ceremonialului funerar al bradului în Gorj*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XIII (1968), nr. 4.
- Lorin, Florica, Eretescu, Constantin, *„Moșii” în obiceiurile vieții familiale*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XII (1967), nr. 4.
- Marian, Simion, Florea, *Botanică românească*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Antoaneta Olteanu, Editura Paideia, București, 2000.
- Marian, Simion, Florea, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, ediție critică de Teofil Teaha, Ioan Șerb, Ioan Ilișiu, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, București, 1995.
- Marian, Simion, Florea, *Sărbătorile la români. Studiu etnografic*, ediție îngrijită și introducere de Iordan Datcu, Editura Fundației Culturale Române, București, 1994.
- Martino, de Ernesto, *Morte e pianto nel mondo antico. Dal lamento pagano al pianto di Maria*, Torino, Einaudi, 1958.
- Mauss, Marcel, *Eseu despre dar*, traducere de Silvia Lupescu, studiu introductiv de Michel Bass, Institutul European, Iași, 1993.
- Mauss, Marcel, Hubert, Henri, *Eseu despre natura și funcția sacrificiului*, traducere de Gabriela Gavril, studiu introductiv de Nicu Gavrilușă, Editura Polirom, Iași, 1997.
- Mesnil, Marianne, *Etnologul, între țarpe și balaur*, Editura Paideia, București, 1997.
- Mihăieș, Mircea, *Despre doliu. Un an din viața lui Leon W.*, Editura Polirom, Iași, 2009.
- Mureșanu, Pompei, *Fluviul Lethe sau „apa uitării” și „cărarea de la stânga”, din bocetele pădurănești*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei”, IX, Cluj-Napoca, 1977.

- Mușlea, Ion, *Cercetări etnografice și de folclor*, vol. I-II, ediție îngrijită, cu un studiu introductiv, bibliografie, registrul corespondenței de specialitate, indice de Ion Taloș, Editura Minerva, București, 1971-1972.
- Mușlea, Ion, *La mort – mariage: un particularité du folklore balcanique*, în vol. *Cercetări etnografice și de folclor*, II, Editura Minerva, București, 1972.
- Mușlea, Ion, Bârlea, Ovidiu, *Tipologia folclorului. Din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Hasdeu*, Editura Minerva, București, 1970.
- Naquet Niculișă-Voronca, Elena, *Datinile și credințele poporului român*, Editura Polirom, Iași, 1998.
- Oișteanu, Andrei, *Motive și semnificații mito-simbolice în cultura românească tradițională*, Editura Minerva, București, 1989.
- Oișteanu, Andrei, *Mythos și Logos. Studii și eseuri de antropologie culturală*, Editura Univers, București, 1988.
- Oișteanu, Andrei, *Ordine și Haos. Mit și magie în cultura tradițională românească*, Editura Polirom, Iași, 2004.
- Otto, Rudolf, *Sacrul. Despre elementul irațional din ideea divinului și despre relația lui cu raționalul*, traducere de Ioan Miclea, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1992.
- Papahagi, Tache, *Mic dicționar folkloric. Studii de etnografie și folclor comparat*, Editura Minerva, București, 1979.
- Pamfile, Tudor, *Mitologie românească*, ediție îngrijită, cu studiu introductiv și notă asupra ediției de Mihai Alexandru Canciovici, Editura All, București, 1997.
- Pamfile, Tudor, *Sărbătorile la români. Studiu etnografic*, ediție îngrijită de Jordan Datcu, Editura Saeculum, București, 1997.
- Panea, Nicolae, Mihai, Fifor, *Cartea românească a morții*, Centrul Județean al Creației Populare Mehedinți, Drobeta Turnu-Severin, 1998.
- Papadima, Ovidiu, *O viziune românească a lumii*, Editura Saeculum, București, 1995.
- Papadima, Ovidiu, *Literatura populară română. Din istoria și poetica ei*, Editura pentru Literatură, București, 1968.
- Pop, Dumitru, Bot, Nicolae, Cuceu, Ion, *Folclorul Văii Gurghiului (II)*, în „Marisia”. *Studii și materiale. Arheologie, istorie, etnografie*, vol. VII, Muzeul Județean, Târgu Mureș, 1977.

- Pop, Mihai, *Folclor românesc*, vol. I-II, ediție îngrijită de Nicolae Constantinescu și Alexandru Dobre, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, București, 1998.
- Pop, Mihai, *Mitul mării treceri*, în vol. *Folclor literar*, II, Timișoara, 1968.
- Pop, Mihai, *Obiceiuri tradiționale românești*, ICED, București, 1976.
- Pop, Mihai, Ruxăndoiu, Pavel, *Folclor literar românesc*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1978.
- Pop, Mihai, Stoica, Georgeta, *Zona etnografică Lăpuș*, Editura Sport-Turism, București, 1984.
- Ricoeur, Paul, *Memoria, istoria, uitarea*, traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik, Editura Amarcord, Timișoara, 2001.
- Ries, Julien, *Sacrul în istoria religioasă a omenirii*, Editura Polirom, Iași, 2000.
- Rivière, Claude, *Socio-antropologia religiilor*, Editura Polirom, Iași, 2000.
- Rohde, Erwin, *Psyché*, traducere și cuvânt înainte de Mircea Popescu, Editura Meridiane, București, 1985.
- Rose, Seraphim, *Sufletul după moarte*, Editura Anastasia, 1996.
- Roșianu, Nicolae, *Eseuri despre folclor*, Editura Univers, București, 1981.
- Rovența-Frumușani, Daniela, *Semiotică, societate, cultură*, Institutul European, Iași, 1999.
- Roz, Alexandru, Kovács, Geza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Editura Universității „Vasile Goldiș”, Arad, 1997.
- Rusu, I. I., *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, Cluj, 1947.
- Ruxăndoiu, Pavel, *Folclorul literar în contextul culturii populare românești*, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, București, 2001.
- Ruxăndoiu, Pavel, *Observații privind structura cântecelor ceremoniale de înmormântare*, în vol. *Folclor literar*, II, Timișoara, 1968.
- *Sărbători și obiceiuri. Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român*, coordonator general Ion Ghinoiu, vol. I, *Oltenia*, vol. II, *Banat, Crișana, Maramureș*, vol. III, *Transilvania*, Editura Enciclopedică, București, 2001, 2002, 2003.
- Schmitt, Jean-Claude, *Strigoii. Viii și morții în societatea medievală*, traducere de Andrei Niculescu și Elena Natalia Ionescu, Editura Meridiane, București, 1998.
- Smeu, Grigore, *Repere estetice în satul românesc*, Editura Albatros, București, 1973.

- Stahl, H. Henri, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I-III, ediția a II-a, Editura Cartea Românească, București, 1998.
- Stănciulescu, T. D., *Miturile creației*, Editura Performatica, Iași, 1995.
- Steiner, Rudolf, *Macrocosmos și microcosmos*, Editura Univers enciclopedic, București, 1996.
- Steiner, Rudolf, *Mistica. Gând uman. Gând cosmic*, Editura Univers enciclopedic, 1997.
- Stroe, Emilia, *Scenarii mitico-fantastice în ritualul funebru*, în vol. *Folclor literar*, VII, 1986-1987, Timișoara, 1988.
- Suciu, Alexandru, *Nevoia actuală de ceremonial și ritual*, Editura Lux Libris, Brașov, 1998.
- Suiogan, Delia, *Simbolica riturilor de trecere*, Editura Paideia, București, 2006.
- Sulișeanu, Ghizela, *Cântecele ceremoniale „de zori” în folclorul românesc*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XXI (1967), nr. 1.
- Șeuleanu, Ion, *Dincoace de sacru, Dincolo de profan*, Editura Tipomur, Târgu-Mureș, 1994.
- Știucă, Narcisa, *Nașterea – text și discurs*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XLII (1997), nr. 3-4.
- Taloș, Ion, *Gândirea magico-religioasă la români. Dicționar*, Editura Enciclopedică, București, 2001.
- Taloș, Ion, *Meșterul Manole. Contribuție la studiul unei teme de folclor european*, Editura Minerva, București, 1973.
- Todorov, Tzvetan, *Teorii ale simbolului*, Editura Univers, București, 1983.
- Tohăneanu, Gheorghe, *Dincolo de cuvânt*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.
- Ursache, Petru, *Cazul Mărie sau Despre frumos în cultura orală*, Editura Junimea, Iași, 2001.
- Ursache, Petru, *Etnoestetica*, Institutul European, Iași, 1998.
- Ursache, Petru, *Poetică folclorică*, Editura Junimea, Iași, 1976.
- Ursache, Petru, *Prolegomene la o estetică a folclorului*, Editura Cartea Românească, București, 1980.
- Valea, Virgil, *Miniș - Istorie și cultură*, Editura Fundației „Moise Nicoară”, Arad, 2006.

- Vasilescu, Emilian, *Istoria religiilor*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.
- Vasiliu, Al., *Literatură populară din Moldova*, ediție critică și studiu introductiv de Petru Ursache, Editura Minerva, București, 1984.
- Văduva, Ofelia, *Magia darului*, Editura Enciclopedică, București, 1997.
- Văduva, Ofelia, *Pași spre sacru. Din etnologia alimentației românești*, Editura Enciclopedică, București, 1996.
- Văduva, Ofelia, *Spații sacre în interiorul locuinței tradiționale*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, XXXIX (1994), nr. 5-6.
- Vetianu, Vasile, *Deschideri filosofice în cultura tradițională*, Editura Eminescu, București, 1989.
- Viciu, Alexiu, *Flori de câmp. Doine, strigături, bocete, balade*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1976.
- Vlad, Carmen, *Dimensiunea esențială a textului*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994.
- Voo, Gabriela, *Rolul individului în schimbarea obiceiurilor*, în AMET, 1971-1973, Cluj-Napoca.
- Vrabie, Gheorghe, *Din estetica poeziei populare române*, Editura Albatros, București, 1990.
- Vrabie, Gheorghe, *Folklorul, Obiect – Principii – Metodă*, Editura Academiei R. S. R., București, 1970.
- Vulcănescu, Mircea, *Dimensiunea românească a existenței*, ediție îngrijită de Marin Diaconu, Editura Fundației Culturale Române, București, 1991.
- Vulcănescu, Romulus, *Dicționar de etnologie*, Editura Albatros, București, 1979.
- Vulcănescu, Romulus, *Gogiu, un spectacol funerar*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, X (1965), nr. 6.
- Vulcănescu, Romulus, *Măști populare*, Editura științifică, București, 1970.
- Wald, Henri, *Limbași și valoare*, Editura Enciclopedică, București, 1972.
- Wald, Henri, *Realitate și limbaj*, Editura Academiei R. S. R., București, 1968.